

Elżbieta Koniusz, *Polszczyzna z historycznej Litwy*
w „*Słowniku gwar polskich*” Jana Karłowicza
Kielce 2001, s. 210

W dobie ożywienia dyskusji na temat pochodzenia polskich gwar kresowych, praca Elżbiety Koniusz *Polszczyzna z historycznej Litwy...* jest z pewnością użyteczną i wartościową publikacją. Co więcej, stanowi ważny krok na drodze naukowych poszukiwań zmierzających do poszerzenia wiedzy o stosunkach językowych na pograniczu polsko-litewsko-wschodniosłowiańskim.

Inspiracją do napisania książki stała się dla autorki atrakcyjność badawcza materiału językowego z historycznej Litwy zawartego w *Słowniku gwar polskich*, jak również jego ocena dokonana przez Kazimierza Nitscha. Na omawianą monografię składa się siedem rozdziałów, z których trzy pierwsze są swoistym wprowadzeniem, po nim dopiero następuje przedstawienie wyników analizy wyselekcjonowanego materiału językowego. Publikację kończy obszerny wykaz bibliografii, czytelnie ułożony rejestr używanych w pracy skrótów oraz indeks omówionych wyrazów, co znacznie ułatwia czytelnikowi odszukanie interesujących go form.

Jak pisze w uwagach wstępnych E. Koniusz, przedmiotem pracy jest analiza zarejestrowanego przez Karłowicza słownictwa polszczyzny litewskiej w drugiej połowie XIX wieku. Celem tych badań jest ocena, jaki etnicznie i środowiskowo materiał leksykalny umieścił Karłowicz w słowniku gwarowym, eksplorując źródła polszczyzny powstałe na ziemiach historycznej Litwy oraz czy był w stanie dokładnie go w całości zlokalizować.

E. Koniusz postawiła również przed sobą niełatwe zadanie uzupełnienia dokonań Karłowicza poprzez dokładniejszą lokalizację geograficzną wybranego słownictwa, ustalenie proveniencji tych wyrazów i ich semantyczną charakterystykę, wreszcie przez określenie stopnia rozpowszechnienia analizowanego materiału leksykalnego.

Za podstawowe kryterium ekscerpcji słownictwa zawartego w *Słowniku gwar polskich* autorka uznaje kryterium terytorialne, które zresztą zostało już określone w samym tytule pracy – polszczyzna z historycznej Litwy, czyli z terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przy wyborze kryterium socjalnego badaczka wskazuje na problem terminologii, słusznie uzasadniając stosowność użycia terminu prowincjonalizm, charakterystycznego dla ówczesnych czasów i najbardziej odpowiedniego dla tego typu materiału. Mimo że w obrębie prezentowanego materiału gwarowego znajdują się również wyrazy języka ogólnego, potoczne i literackie, oraz ogólnogwarowe z dokumentacją z Litwy, to przedmiotem prowadzonych rozważań jest przede wszystkim materiał charakterystyczny dla polszczyzny kresów północno-wschodnich, chociaż niekiedy wykazujący szersze zasięgi.

Rozdział pierwszy zawiera uzasadnienie wyboru tematu i zarys problematyki badawczej, omówienie zasad ekscerpcji materiału leksykalnego oraz przegląd terminologii stosowanej przez autora *Słownika*. Najwięcej uwagi poświęca tu autorka genezie *Słownika gwar polskich*, rekonstruując ją na podstawie wypowiedzi Karłowicza zawartych w jego pracach, dokumentów z Archiwum PAN w Krakowie, listów prywatnych, wypowiedzi współczesnych Karłowiczowi językoznawców, recenzentów oraz kontynuatorów prac redakcyjnych. Przytoczone dokumenty pozwalają w pewnym stopniu uzupełnić brakujące ogniwa w genezie *Słownika*, rzucając nowe światło na sposób gromadzenia, porządkowania i opracowania materiału oraz zamierzenie autora co do źródłowego charakteru jego dzieła. W podsumowaniu rozważań na temat genezy *Słownika gwar polskich* autorka wykorzystuje, pochodzące z różnych okresów, wypowiedzi oceniające *Słownik*. O dużej wartości tego rozdziału przesądza nie tylko fakt przytoczenia w nim, w dość obszernych fragmentach, dokumentów z Archiwum PAN w Krakowie, ale i zaprezentowanie zachowanych fotogramów rękopiśmiennych kartek, dających dobre wyobrażenia o sposobie i zasadach opracowania haseł i artykułów słownika.

Dalsza część pracy zawiera charakterystykę najważniejszych „litewskich” źródeł Karłowicza. Wiąże się to z oceną wiarygodności tych źródeł i ich przydatności do dalszych badań. Autorka informuje, skąd Karłowicz czerpał materiał językowy oraz w jaki sposób go dokumentował.

Zwraca jednocześnie uwagę na to, że pozostawienie źródeł bez autorskiego komentarza, zaważyło trwale na wartości dzieła. Wpływa na to między innymi fakt, że niektóre ze źródeł, zwłaszcza rękopiśmienne, są dziś nieosiągalne.

Mimo że w całym słowniku dominuje dokumentacja oparta na różnego rodzaju materiałach pisanych, w przypadku materiału poświadczanego z Litwy w znacznie szerszym zakresie dochodzi do głosu, a w niektórych tomach zyskuje przewagę, przekaz ustny, który – jak udowadnia autorka – w większości zgromadził sam Karłowicz. W konsekwencji, poddając analizie zaświadczenia materiału leksykalnego z historycznej Litwy, E. Koniusz zajmuje się szczególnie przekazem ustnym, który uznaje zarazem za najlepiej opracowany, zarówno pod względem geografii wyrazowej, sposobu definiowania haseł, jak i znaczeniowym. Podkreśla również, że jest to najbogatszy materiał ustny w całym *Słowniku*, zaś trzon przekazu ustnego z Litwy stanowią autentyczne północnokresowe prowincjonalizmy.

Analizie i ocenie poddane zostają też źródła pisane, jak: rękopiśmienny *Słowniczek gwary Polaków litewskich* Aleksandra Petrowa, *Słownik wileński* wydany przez Maurycego Orgelbranda, poradnik językowy Aleksandra Walickiego *Błędy nasze w mowie i piśmie, ku szkodzie języka polskiego popełniane, oraz prowincjonalizmy*, a także różnorodne materiały etnograficzne i prace o charakterze popularnonaukowym czy literackim dokumentujące materiał leksykalny z historycznej Litwy.

Następnie autorka koncentruje się na geografii wyrazowej jako metodzie badań dialektologicznych, zwłaszcza w zakresie polskiego słownictwa gwarowego. Rozpatruje też stanowisko, jakie zajmuje wobec tej metody Karłowicz, popierając je fragmentami jego wypowiedzi w *Przyczynkach do projektu wielkiego słownika polskiego* oraz opiniami współczesnych dialektologów.

Część teoretyczną uzupełnia przegląd materiału słownikowego z Litwy, zlokalizowanego przez Karłowicza oraz wykaz wyrazów z objaśnionym znaczeniem, których geografie ustaliła autorka pracy. Dotarcie do wiarygodnych źródeł pozwoliło jej zlokalizować lub uściślić geografie sześćdziesięciu wyrazów i znaczeń. Należy zgodzić się z opinią E. Koniusz, że w zakresie geografii wyrazowej *Słownik gwar polskich* jest „wytworem swoich czasów”, a niedociągnięcia w tym zakresie są

skutkiem braku ścisłych metod badawczych w czasach, kiedy powstawał.

Kolejny rozdział pracy zawiera wyselekcjonowaną ze *Słownika gwar polskich* część „materiałów własnych J. Karłowicza” z dokumentacją „Ust.[nie] z Litwy” lub dokładniej zlokalizowanych geograficznie (np. „Ust. z Lidy”).

Za podstawowe kryterium doboru materiału leksykalno-semantycznego uznaje autorka pochodzenie materiału z przekazu ustnego, zwłaszcza z uściśloną przez Karłowicza geografiją, a ponadto brak szerszego udokumentowania w polszczyźnie ogólnej i kresowej. Przedstawia również zasady przyjętego opisu słownictwa oraz tło porównawcze w wypadku licznych nawiązań leksykalno-semantycznych wynikających z pokrewieństwa języków oraz obcych interferencji. Autorka nie tylko ustala proveniencję analizowanych wyrazów, ale też określa stopień ich upowszechnienia w polszczyźnie poprzez konfrontację ze słownikami ogólnymi języka polskiego oraz monograficznymi opracowaniami leksyki kresowej, zwłaszcza gwarowej.

Zestawiony przez E. Koniusz słownik zawiera 250 haseł, a wraz z odmiankami słowotwórczymi 271 jednostek leksykalnych, i jest – jak podkreśla autorka – wyselekcjonowaną częścią bogatych materiałów J. Karłowicza w układzie rzeczowym. Dzięki skrupulatnemu opracowaniu słownictwa słabo udokumentowanego w polszczyźnie kresowej rejestr ten jest niezmiernie przydatny do dalszych badań, a także reprezentatywny dla całego ustnego przekazu z Litwy i jego etniczno-kulturowych źródeł. Jego wartość jest tym większa, że zaprezentowany został na szerszym tle porównawczym.

W następnej części rozprawy E. Koniusz zajęła się ustaleniem proveniencji wyselekcjonowanego wcześniej materiału i jego etnicznego charakteru, odwołując się do wyników badań K. Nitscha i H. Turskiej oraz konfrontując go ze słownictwem zbadanym przez Z. Kurzową i Z. Sawaniewską-Mochową. W analizowanym materiale wyróżnia typowe dla północno-wschodniej leksyki kresowej warstwy słownictwa: archaizmy, innowacje i zapożyczenia. Podaje przykłady wyrazów o charakterze archaicznym, zachowane dzięki białoruskiemu otoczeniu językowemu, niekiedy mające też oparcie w polskich gwarach etnicznych. W szerokim wyborze autorka prezentuje także słownictwo ob-

cego pochodzenia oraz innowacje leksykalne i semantyczne, będące wynikiem niezależnego rozwoju polszczyzny peryferycznej. Najobszerniejszą warstwę badanego słownictwa stanowią zapożyczenia, a wśród nich leksyka będąca wynikiem interferencji języków i gwar wschodniosłowiańskich oraz różnych odmian polszczyzny północnokresowej kresowej. Autorka odnotowuje przede wszystkim zbieżności polsko-białoruskie, w mniejszym zakresie zapożyczenia z języka rosyjskiego. Znaczącą grupę stanowią również litewskie elementy leksykalne, choć nie dorównują liczebnie zapożyczeniom wschodniosłowiańskim. Sporządzony zestaw lituanizmów uzupełniają zapożyczenia zarejestrowane przez Z. Kurzową w monografii *Język polski Wileńszczyzny*, a zbieżne z materiałem Karłowiczowskim. Nieliczną grupę wyróżnionych wyrazów obcego pochodzenia stanowią germanizmy.

Omawiając sposoby adaptacji zapożyczeń w leksyce północnokresowej, E. Koniusz dochodzi do słusznego wniosku, że niejednokrotnie te same zapożyczenia przenikały do języka polskiego różnymi drogami, różnie były adaptowane i w różnym stopniu asymilowane. Natomiast funkcjonowanie obcych elementów leksykalnych w polszczyźnie, ich forma i znaczenie zależą głównie od roli, jaką pełniły w zasobie leksykalnym polszczyzny.

W semantyczno-kulturowej charakterystyce analizowanego materiału, autorka odwołuje się do dwóch zasadniczych płaszczyzn odniesienia, mianowicie społeczności kresowej oraz środowiska przyrodniczego, w których obrębie gromadzi się najliczniejsze słownictwo dzielące się na drobniejsze klasy i podklasy. Szczególną wagę przywiązuje E. Koniusz do tego, jak obecna w słowniku językowa kategoryzacja odzwierciedla obraz świata mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, żyjących na terenach mieszanych etnicznie i kulturowo, ale tworzących zarazem swoistą wspólnotę komunikatywną. Licznym przykładem towarzyszy komentarz. Materiał słownikowy wyznaczający krąg semantyczny związany ze społecznością kresową daje m.in. wyobrażenie o cechach psychicznych i fizycznych członków tej społeczności, o stosunkach pokrewieństwa, statusie społecznym, stosunkach międzyludzkich, zwłaszcza między różnymi grupami religijno-etnicznymi, zawodach oraz okazjonalnych i codziennych czynnościach wykonywanych na Litwie, stosunku do instytucji i urzędów, a także materialnej

i duchowej kulturze tej społeczności. Z kolei semantyczna charakterystyka słownictwa tworzącego drugi krąg znaczeniowy daje ogólny obraz przyrodniczy terenów historycznej Litwy i pozwala wyrobić sobie pogląd na ukształtowanie terenu, klimat, gleby, sieć wodną, świat roślinny i zwierzęcy.

Przeprowadzona analiza pozwoliła autorce na sformułowanie wniosków dotyczących utrwalonego w słownictwie subiektywizmu i nacechowania emocjonalnego, ale też dominacji słownictwa konkretnego, nazywającego zwłaszcza swoiste realia kultury materialnej oraz środowiska przyrodniczego. Ilościowa analiza materiału wskazuje na pewną symetrię w nazywaniu, oddającą swoiste dla wspólnoty komunikatywnej Wielkiego Księstwa Litewskiego sposoby widzenia poszczególnych składników świata, jego organizacji, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez tę społeczność wartości.

W podsumowaniu swoich rozważań E. Koniusz zaprezentowała wyniki badań nad materiałem językowym z historycznej Litwy zgromadzonym w *Słowniku gwar polskich*.

Autorka dokonała oceny wielkości materiałów własnych autora *Słownika*. Uznała, że wyrazy i znaczenia opatrzone wyłączną dokumentacją „Ust. z Litwy”, to zbiór, który stanowi 51,5% wszystkich poświadczeń z Litwy. Udział ten do 70% zwiększa ta część słownictwa, która jest zbieżna z leksyką wyekscerpowaną z innych źródeł, a obecna w zbiorach Karłowicza, zaś do 72% – wyrazy z wyłączną egzemplifikacją z *Podań i bajek ludowych zebranych na Litwie*. Materiały własne J. Karłowicza stanowią więc 72% całego zasobu leksykalnego z Litwy.

Autorka pracy ustaliła, że 70,7% poświadczeń z Litwy należących do przekazu ustnego zostało zlokalizowanych geograficznie, co w przypadku źródeł pisanych należało do rzadkości. Na podstawie analizy danych geograficznych autorka doszła również do wniosku, że sporządzony przez nią rejestr wyrazów jest w 88% związany terytorialnie wyłącznie z historyczną Litwą.

Za źródła najobszerniejszego zbioru prowincjonalizmów, określonego mianem ustnego przekazu, E. Koniusz uznaje odmianę ludową polszczyzny północnokresowej, mowę etnicznie polskiej ludności wiejskiej oraz polonizujących się i spolonizowanych chłopów litewskich, a także potoczną odmianę dialektu kulturalnego. Stwierdza również, że

duża liczba zapożyczeń białoruskich i litewskich w materiale Karłowicza dowodzi, że jego źródłem były polskie gwary powstałe na obszarach białoruskich w wyniku polonizacji ludności chłopskiej i gwary powstałe na obszarach etnicznie litewskich. Jeśli zaś idzie o czas powstania polskich gwar wiejskich na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, opowiada się za ich względną dawnością.

Autorka wykazała, że słownictwo pochodzące z terenów historycznej Litwy charakteryzuje się różnorodnością tematyczną odzwierciedlającą bogactwo kulturowe mieszanych etnicznie terenów, ale również obecnością dużej ilości obcych etymologicznie elementów leksykalnych. Podkreśla wartość naukową dzieła Karłowicza, a także zrealizowanie przez niego postulatów stworzenia słownika źródłowego, materiałowego, o czym może świadczyć bogactwo i wiarygodność leksyki z historycznej Litwy.

Omawiana monografia jest z pewnością cennym głosem w dyskusji nad genezą polskich gwar wiejskich na terenie historycznej Litwy, istotne są też inne spostrzeżenia i rezultaty badań autorki. Wielkim walorem pracy jest bogaty materiał słownikowy, który czyni ją cennym źródłem wiedzy o charakterze leksykograficznym.

Bardzo ważnym elementem podjętych rozważań jest szczegółowe przedstawienie etapów powstawania *Słownika gwar polskich*, warsztatu naukowego jego autora, a także najważniejszych źródeł, z których korzystał Karłowicz, dokumentując słownictwo z historycznej Litwy. Dzięki temu autorka dowodzi wiarygodności zawartego w *Słowniku* materiału leksykalno-semantycznego. Wyraźnie przejawiający się w zarejestrowanym przez Karłowicza obrazie świata mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, daje czytelnikowi możliwość zetknięcia się z epoką, która już przeminęła. Sprawia to, że praca E. Koniusz nabiera również wartości jako źródło o charakterze etnograficznym.

Wielkim atutem omawianej rozprawy jest również, oprócz interesujących informacji i dojrzałości naukowej formułowanych wniosków, przejrzystość kompozycji tekstu, jasny styl, a także wprowadzenie tabel statystycznych i fotogramów rękopiśmiennych kartek J. Karłowicza, które swą autentycznością żywo przemawiają do wyobraźni czytelnika.